

Nizami Gəncəvi yaradıcılığında milli-mədəni dəyərlər

Şirin Bünyadova

Tarix elmləri doktoru, professor

AMEA Arxeologiya və Antropologiya İnstitutu

E-mail: shirin_bunyad@mail.ru

<https://doi.org/10.59849/ngalmanac.2026.5.154>

Annotasiya. Azərbaycanın görkəmli şairi Nizami Gəncəvi yaradıcılığında dəyərlər mövzusu nəinki filoloji, fəlsəfi, kulturoloji, eləcə də etnoqrafik baxımdan olduqca maraqlı məsələdir. Bu məsələ xalqımızın minilliklər boyu mədəni mühit və dünyabaxışı zəminində formalaşan özünəməxsus çalarları ilə fərqlənən elə bir gerçəklikdir ki, onu zaman belə silə bilməmiş və bunun üçün də əbədiyaşarlığını qoruyub saxlaya bilmişdir.

Əvvəla onu qeyd edək ki, ümumən dəyərlər ümumbəşəri və milli olur. Bu dəyərlər də xalqların həyatında birdən-birə yaranmır. İnsanların müxtəlif dövrlərdəki davranış tərzəi zamana uyğun şəkildə fərqli xüsusiyyətləri ilə seçilmişdir. Xüsusən orta əsrlərin ab-havasında insanların dövrün qanunauyğunluqları çərçivəsində rəftar etmələri, dini qaydalara ciddi surətdə əməl etmələri zəruri hal almışdır. Lakin bu vəziyyətdə belə Azərbaycan cəmiyyətində namus, qeyrət, hörmət və s. kimi dəyərlər milli və özünəməxsus çalarları ilə gündəlik həyatda gerçəkləşmişdir. Bu dəyərlər bu gün də qorunur. Dəyərlər qanuna gedən yoldur.

Açar sözlər: Nizami Gəncəvi, yaradıcılıq, dəyər, orta əsrlər

National and cultural values in the creativity of Nizami Ganjavi

Shirin Bunyadova

Doctor of Historical Sciences, Professor

Institute of Archeology and Anthropology of ANAS

E-mail: shirin_bunyad@mail.ru

Abstract. The theme of the values in the creativity of Nizami Ganjavi, prominent writer of Azerbaijan is a very interesting issue not only from a philological, philosophical, cultural point of view, but also from an ethnographic point of view. This issue is a reality distinguished with its unique shades that formed on the basis of the cultural environment and worldview of our people for thousands of years; even time couldn't erase it and for this he was able to preserve eternal life.

First of all, the values are generally universal and national. These values do not suddenly appear in people's lives. Pattern of behavior of people in different periods was selected with different characteristics. Especially during the Middle

Ages people's behavior within the framework of the regularities of period and religious observance seriously became necessary. But even in this case, the values such as honesty, honor and respect in Azerbaijani society became reality in daily life with their national and unique features. These values are still preserved today. Values are the way to law.

Keywords: Nizami Ganjavi, creativity, value, middle ages

Giriş / Introduction

Məqalə Azərbaycanın görkəmli şairi Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında yer alan dəyərlərin tədqiqinə həsr olunur. Dəyərlər, şübhəsiz ki, xalqın adət-ənənələrindən doğan və onlara uyğun sabitləşən, çoxəsrlik zamana möhürünü vuraraq xalqın maraqlarını özündə birləşdirən sistem kimi müəyyənləşir. Dəyərlər mütləq surətdə ictimai rəy və qınaqla bağlıdır. Çünki hər kəs ömrü boyu adi həyatında “camaat nə deyər” prizmasından yanaşıldığını duymuşdur. Cəmiyyətin birgəyaşayışına xələl gəlməyən məsələləri özündə ehtiva etməklə insanlararası münasibətlərin tənzimlənməsində dəyərlər öz sözünü hər zaman deyir. Fərqlilik özünü onda büruzə verir ki, bir xalqın nümayəndəsinə görə qərribə görünən digər xalqın fərdinə adi bir reallıqdır.

Dəyərlərin təməl mahiyyətini müəyyən edən onun funksiyalarıdır. Zibə Ağayeva haqlı olaraq göstərir ki, “insan varlığına, bütövlükdə cəmiyyətə təsir mənəvi dəyərlərin, mənəviyyatın çoxsaylı funksiyaları humanistləşdirici, tənzimləyici, müəyyənədicisi, idraki, tərbiyəvi, kommunikativ və s. vasitəsilə həyata keçirilir” [2, s.15]. Bu funksiyalara açıqlama versək, deyə bilərik ki, əvvəla, dəyərlər insanlara məxsus əsrlər boyu formalaşan adət və ənənələr daxilində mərhəmət, dostluq, insani duyğu və hisslərin təmin olunmasına xidmət edir. İkincisi, insanlar arasında münasibətlərdə dəyərlərin tənzimləyici əhəmiyyəti qanun səviyyəsində bütün təzahürlərin reallaşmasına təkan verir. Yəni cəmiyyət tərəfindən yaranan dəyərlər bütün üzvlər arasındakı narazılıqların tənzim olunmasında əhəmiyyətli vasitədir. Bu isə dəyərin məqsədini ortaya qoyur. Üçüncüsü, cəmiyyət daxilində dəyərlər həyatın bütün istiqamətlərində əsas müəyyənədicisi rola malikdir. Müəyyənədicisi amilə görə, cəmiyyətdəki uyğunluq sabitləşir. Dördüncüsü, dəyərlər həyat yolunda dərk olunan və hamı tərəfindən qəbul edilən bir sistemdir. Onlar cəmiyyət və təbiət münasibətləri müstəvisində müəyyənləşir. Beşincisi, dəyərlərin cəmiyyət üçün tərbiyəvi əhəmiyyəti olduğu məlumdur. Ailə və cəmiyyətdə onların tərbiyəedicisi xüsusiyyəti həyatı vacib gerçəklikdir. Altıncısı, insanlar arasında əlaqələrdə sabitləşən, ünsiyyətdə və davranışda özünü büruzə verən milli dəyərlər əsrlər boyu öz möhürünü vuraraq kommunikativ funksiyasını təzahür etdirir. Əlbəttə, bu funksiyalarla yanaşı, heç şübhəsiz, yedincisi, dini funksiya da yox deyildir. Çünki bəşər tarixi boyunca həm ilkin dini təsəvvürlər, həm də vahid din yarandıqdan sonra insanların məişətinə nüfuz et-

məklə o, onların dünyagörüşünə istiqamət verir. Məsələn, zamanla formalaşan şəriət müsəlman əhalisinin riayət etməsi gərəkli olan qaydalar məcmusu kimi qanun səviyyəsinə qalxmışdır. Nəhayət, səkkizincisi – ideoloji funksiyadır ki, dövlətin milli maraqlarına tabe olan, siyasi müstəvidə qərarlaşan, dövlət tərəfindən üstün tutulan və dəyərlərin davamlılığını təmin edən amillər əsas problem məsələ kimi daim gündəmdədir. Vətən, əmin-amanlıq, rifah kimi dəyərlər məhz dövlət nəzarəti altında olmalıdır.

Əsas hissə / Main part

Göstərilən məsələlərin izləri Nizaminin yaradıcılığı boyu sezilməkdədir. Şairin əsərlərində dəyərlər sisteminə daxil olan bir sıra təzahürlərə tez-tez rast gəlmək olur. Məsələn, şair Allaha müraciətlə belə yazır:

*İndi ki, mənə böyükərin namusunu layiq görmüsən,
Ey hakimlər hakimi, özün mənim dadıma çat. [11, s.29]*

Burada böyük ər, yəni kişi mənasında olsa da, daha geniş anlam kəsb edən bir məfhumdur. Bu sözdə bütün müsbət keyfiyyətlər cəmləşir – mərdlik, dürüstlük, böyüklük, ağsaqqallıq və s. mənalandırılır. Namus dedikdə, dürüst olan şərefli insanın öz şəxsi və cəmiyyətdəki ictimai davranışını reallaşdırdığı mənəvi və əxlaqi dəyərlərinin bütövlüyü nəzərdə tutulur. Azərbaycan atalar sözlərində də deyilir: “Ailənin üzüağlığı namusdur” [16, s.120]. Bir sıra dillərdə bu sözlərin tərcüməsi yoxdur. Ola bilsin, burada şair həm də şeyx olmasına işarə edir.

Hökmdarlara xitabən verdiyi məsləhətlərində Nizami yazır:

*Dünyanı namusla saxlamaq lazımdır.
Onun sayəsində bayraq ucalar. [11, s.125]*

Azərbaycan və eləcə də digər türk xalqlarındakı dəyərlər sistemində var olan qeyrət müəyyən bir vətən, xalq, ailə, dil təəssübünü çəkmə, onların qayğısına qalma, onu müqəddəsləşdirərək şərefini və heysiyyətini qorumaq ifadəsi kimi mənə kəsb edərək mühüm dəyərə malikdir. Bununla bağlı ünsiyyətdə deyilən qeyrətinə toxunmaq kiminsə qəlbini qıraraq təhqir etmək, onu ən müqəddəs yerindən incitmək kimi məzmununda işlədilir. El arasında deyilən qeyrət-keş, qeyrətmənd, qeyrətpərəst və qeyrətli kəlmələri isə qeyrəti olan başqalarından daha çox, bu cəhəti ilə fərqlənərək xalqın, dilinin, ailənin, hətta məhəllənin belə heysiyyətini qoruyanlar haqqında deyilir.

Humanist ideyalar carçısı “Nizami poeziyasının mərkəzində dünyanı cən-nətə döndərməyə qadir, hər cür zülm, ədalətsizlik, zorakılıqdan uzaq olan qüvvətli, yenilməz insan dayanır” [4, XVII]. Həqiqətən də şairin yaradıcılığında

irəli sürülən dünyəvi dəyərlər, tolerantlıq, insani duyğular və s. humanizmin təntənəsini büruzə verir.

Ziba Ağayevanın tədqiqatında haqlı olaraq göstərilir ki, “hər bir cəmiyyətin özünəməxsus mənəvi norma və dəyərlər sistemi mövcuddur. Bu sistem həmin solumun ayrılmaz tərkib hissəsi olub, fərdlərin davranışını və onların şəxsiyyətlərarası, sosial qruplar şəklində olan qarşılıqlı münasibətlərini tənzimləyir. Mənəvi dəyərlər bu və ya digər millətdə və ya dövlətdə yüksək bəşəri dəyərlər haqqında artıq formalaşmış, ictimai rəyi özündə ifadə edir: xeyir və şər, ədalətli və ədalətsiz, məhəbbət və nifrət, xoşbəxtlik və bədbəxtlik, vətənpərvərlik, borc hissi və s. məhz insanın mənəvi simasının şəxsi paradigmasını və bütövlükdə cəmiyyəti əhatə edir” [2, s.9]. Bütün bu göstərilən dəyərlərlə bağlı açıqlamalar Nizami yaradıcılığının ana xəttini təşkil edir. Həmin məsələlərlə əlaqədar “Xəmsə”də o qədər xatırlatmalar, təsvirlər, qeydlər, məsləhətlər vardır ki, orada Azərbaycan xalqının mənəvi dəyərlərini, davranış və düşüncə tərzini, etnik xarakterini bütün aydınlığı ilə görmək mümkündür.

Qeyd edək ki, “insanın mənəviyyatını cəmiyyət və dövlət, din və ya müstəqil şəkildə insanın özü, onun daxili, iç dünyası yaradır” [2, s.11]. Cəmiyyət nə qədər vəhdətdə olsa da, insanın tərbiyə aldığı ailə, ətraf mühit və təhsili, həmçinin genetik amil onun daxili dünyasının formalaşmasına ciddi təsir göstərir. Bu da onun mənəviyyatını formalaşdırır.

Mənəvi, əxlaqi dəyərlər barədə “Xəmsə” boyu səpələnən təsvirlər böyük maraq doğurur. Nizaminin “Leyli və Məcnun” poemasında hörmət, vəfa, rəhm kimi sözlər bəşəri dəyərlər sırasındadır [8, s.72; s.73; s.77]. Böyüklərə, qonaqlara hörmət göstərmək, əhdə vəfalı olmaq, rəhm etmək şairin yaradıcılığı boyu təbliğ olunan ideyalardır. Hörmət mənəvi dəyər kimi ehtiram göstərməyi, saymağı, istər yaşca böyüklərə, istərsə də ləyaqətinə və eyni zamanda müəyyən xidmətinə görə hər hansı birinə göstərilən qayğılı yanaşmağı və qarşılıqlı münasibətdə həddi gözləməyi gərəkli edir. Vəfa birinə verilmiş sözə, sevgiyə, əhdə sədaqətli olmağı özündə cəmləşdirən dəyərdir. Rəhm hər hansı bir insana duyulan mərhəmət duyğusunu özündə ehtiva edir, kiməsə yazığı gəlmək, ürəyi yanmaq, şəfqət göstərmək, onun halına acımaq, qarşısındakına insafla yanaşmaq kimi münasibətlə bağlıdır.

İnsani dəyərlərdən sayılan ismət barədə şair yazır:

O qara çadırdə ismətdən savayı

O gözəli qoruyan bir kəs yox idi. [10, s.123-124]

İsmətli olmaq qadınlara şamil edilən söz kimi mahiyyətində təmiz, saf, əxlaqlı, həyalı, abırlı, məsum olmaq kimi cəhətləri müəyyənləşdirir. Azərbaycan atalar sözlərində də belə deyilir: “Qızın isməti – atanın dövləti” [3, s.73]. Bundan əlavə, dəyər kimi kərəm haqda Nizami belə deyir:

*Sən kərəm göstərsən, kərəm görərsən,
Bağlayarsan, sənin üzünə qapıları bağlayarlar.* [10, s.134]

Kərəm mərhəmət anlamında tətbiq edilən sözdür. Məzmununda lütfkarlıq, insafılıq, inayət, rəhmdillilik, alicənablıq kimi yüksək keyfiyyətləri daşıyır. Şair bu fikri ilə haqlı olaraq, cəmiyyətdəki münasibətlərin qarşılıqlı olduğunu göstərir. Daha bir misalda Nizami deyir:

*Səndən savayı əltutanım yoxdur,
Sənin kərəminə ehtiyacım vardır.* [8, s.19]

Bundan əlavə, şairin yaradıcılığında inayət barədə şairin qeydinin olması, bir dəyər kimi əsərində ona yer verməsi maraq doğurur [8, s.46]. Bilindiyi üzrə, inayət mərhəmət, səy, qayğı, kömək göstərmək kimi mənələrə malik olmaqla dəyər kəsb edən sözdür.

Nizaminin “Xosrov və Şirin” əsərində halal və haramın adı çəkilir [10, s.133]. İslam dini yayıldıqdan sonra dilimizdə yer alan halal və haram kəlmələri bir-birinə zidd məzmunə malikdir. Halallığın müxtəlif mənə çaları vardır. Belə ki, o, aidiyyət, mənsubiyyət kimi daxili məzmun kəsb edir. Məsələn, nikahlı qadın, zəhmətlə qazanılan bir vasitə, əhv olunma anlamında istənilən haqq kimi keyfiyyətlərə aidiyyəti bildirir. Haram isə əksinə, icazəsi buyurulmayan, dinən və mənən qadağan olunmuş, düz yolla əldə edilməyən, bir işə mane olmaq, təməh salmaq və s. şəkildə mənəlandırılır.

Azərbaycanlıların düşüncə tərzində yaxşı ad qazanmaq vacib məsələdir. Bu insanın cəmiyyətdə hörmətini yüksəldən bir xüsusiyyətdir. Ad haqqında Nizami belə yazır:

*Dünyanın yarısı xoş keçirmək üçündür,
Yarısı da yaxşı ad qazanmaq üçündür.* [10, s.135]

Doğrudan da cəmiyyət yaxşı və pisi qiymətləndirməyi bacarır. Ad qazanmaq asan məsələ deyil. Hətta M.Adilov yazır ki, “ad bir növ insanın özü və ya ruhu hesab olunurdu” [1, s.12]. Bu cəmiyyətdə ad xidmətə görə seçilmək, fərqlilik qazanmaq, qəhrəmanlıq, şücaət göstərmək kimi amillərlə bağlıdır.

Məlum olduğu kimi, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında ad verilməsi məsələsi öz geniş əksini tapmışdır. Dastandan göründüyü kimi, uşağa adı göstərdiyi hünərə və əməlinə görə layiq bilərdilər və bu adı oğlan uşağına ağsaqqal verərdi. Dədə Qorqud qeyd edir ki, güclü, ərəmli, hünərli və cüssəli olduğuna görə oğlana ad qoyulur. Maraqlıdır ki, dastandan da məlum olduğu kimi, oğuz bəyləri ad qoyarkən Dədə Qorqudu çağırır, yeniyetmənin atasından isə bəylik və taxt alıb verməsini istəyirlər. Dastanda deyilir: “Bu oğlan Bayandır xanın uca meydanında vuruşmuşdur. Sənin oğlun bir buğa öldürmüşdür, qoy adı “Buğac” olsun. Adını mən verdim, yaşını Allah versin – dedi” [12, s.134]. Buradakı ad, əsasən, şan-şöhrət mənasında başa düşülür və veriləndən çox, qazanılan bir

məna çaları kəsb edir. El ağsaqqalı hesab olunan Dədə Qorqudun gəlib mərasimdə həddi-bülüğa çatmış oğlana ad verməsi kimi təqdim olunur. Burada ad qəhrəmanlıq rəmzi və hünər əlaməti kimi təqdim olunur. Deməli, oğuzlarda da başqa xalqlarda olduğu kimi, kişilik mərhələsinə keçid müəyyən ayınlə müşayiət olunurdu və bu zaman ad da qoyulurdu [6, s.149].

Nizami yaradıcılığında utanmaq hissi ilə bağlı maraqlı məqam boy göstərir. Məsələn, həya – birindən çəkinmək, utanma hissi, xəcalət çəkmək, abırını gözləmək mənalı ehtiva edir. Utanmaqla bağlı şairin yazdıqlarında belə misralar var:

*Yaxşısı budur ki, özümüzdən utanaq,
Bu utanmaqla Allahdan qorxaq.* [10, s.135]

Doğrudan da Allahı bir nəzarətçi qismində qəbul edə bilmələri, onun ehkamlarına etiqadın olması insanları çox şeydən çəkindirir.

Nizami mənəvi dəyərlərdən ədalət və dürüstlük barədə çox gözəl deyir ki,

İnsanın düzlüyü ona zireh olar [7, s.152]

və ya

*Düzlük harada öz bayrağını qaldırırsa,
Haqqın köməyi onun əlindən tutacaqdır.* [7, s.152]

Nizami haqqı, ədaləti, düzlüyü insanların həyatının əsas istiqaməti kimi görür. Bundan əlavə, dəyərlər sistemində yaxşılığı ön plana çəkir. Yaxşılıq etməyin vacibliyini göstərən N.Gəncəvi bu xüsusda belə deyir:

*Xeyirxah olan himmətli adam
Yaxşılığı özünə peşə edər, çünki yaxşılıq yaxşılıq gətirər.* [9, s.40]

Şair insanda ola biləcək və ictimaiyyət tərəfindən dəstəklənən bütün vacib dəyərləri belə işıqlandırır:

*Bunlardan başqa mən səndə yenə altı xislət görürəm,
Qoy onlar aydan-aya, ildən-ilə möhkəmlənsin.
Biri odur ki, öz bəzəkli xəzinəndən
İstənilməmiş arzuları belə verirsən.
İkincisi – sən kərəminin (insanlığının) ölçüsü yoxdur,
Özü də haqqını biləndən əvəz istəməzsən.
Üçüncüsü – ürəyin şəfqətlə bəzənilib,
Məzlumu sən dada çatdırırsan.
Dördüncüsü – sən bayrağı Sürəyyaya taxmısan
Xurşid kimi qoşunu təkbəşinə qaçırdırsan.
Beşinci odur ki, müqəssir üzr istəyərsə,
Öz kərəminlə onun günahını əfv edərsən.*

*Altıncısı – əhdə, peymanə sadiq qalmaqdir,
Vəfadarlığı heç vaxt unutmamaqdir.* [11, s.56]

Nizami burada səxavətliliyi, mərhəmətliliyi, şəfqəti, yardımsevərliyi, əfv-ediciliyi, əhdə sadiqliyi, vəfalılığı tərənnüm edir. Şairin yaradıcılığında humanist düşüncənin müəyyən səviyyəsində insanlara münasibətdə yer alan əsas duyğu belə görünür:

*Heç kəsin dərdinə şimşək tək gülmərəm,
Ona görə ki, öz oxumdan özümə od düşər.* [11, s.44]

Nizaminin sözlərinə qüvvət, doğrudan da belə bir atalar sözü də var ki, “gülmə qonşuna, gələr başına”.

Qeyd edək ki, Fuad Məmmədov dəyərləri insanın həyat fəaliyyətini tənzimləyən və dövlət siyasətinin əsasını təşkil edən istiqamət kimi görür və onların formalaşmasının üç səviyyədə – fərdi, sosial, dövlət səviyyəsində baş verdiyini göstərir [14, s.40-41]. Əlbəttə, kulturoloji baxımdan yanaşma kimi deyilənlər doğrudur. Lakin etnoqrafik istiqamətdə dəyərlər qiymətləndirildikdə, burada ilk növbədə minillik təcrübə, adət və ənənələr nəzərə alınır. Bu adət və ənənələr isə insanlar arasında uzun müddət qarşılıqlı münasibətlər zəminində formalaşmış möhkəmlənir.

Vicdan, şərəf, ləyaqət, vətənpərvərlik, müdriklik, xeyirxahlıq, yardımsevərlik, əqidəlilik, sədaqətlik, şəfqət, mərdlik kimi insani keyfiyyətlər Nizami yaradıcılığında təbliğ olunan əsas cəhətlər sırasındadır ki, bunlar da əsl insana məxsus mənəvi dəyərlərdir. Eyni zamanda şair insanlar arasında mənəvi xüsusiyyətlərin ünsiyyət vasitəsilə gerçəkləşdiyini vurğulayır.

*Adamsansa, adamlara qatış,
Adam adamla ünsiyyət bağlar.* [11, s.39]

Daha sonra Nizami yazır:

*Hamının əslə gedib Adəmə çatırsa,
Demək hamı insandır, o isə başdan ayağa insaniyyətdir.
Adlı-sanlılar içində eləsini tanımıram ki,
Onun insanlığı üçün minnət və şükür etməsin.
Ondan o qədər naz və nemət görüblər ki,
İndi o dünyanın vəlinəməti sayılır.* [11, s.54]

Və yaxud,

*İnsanpərvərliklə camaata elə qayğılar göstərdi ki,
İnsan ağı heç vaxt onu təsəvvürə gətirə bilməzdi.* [11, s.74]

Bu fikirlərdə humanizm ideyalarının Nizami yaradıcılığında pöhrələndiyini izləmək olur. Bundan əlavə, şair xəsisliyi mənfi xasiyyət kimi göstərir. O deyir:

*Bütün çətinliklər xəsislikdəndir,
Qapını sındırsan, ev odunla dolar.
Elə yaşa ki, həmişə uzun illər boyu,
Sənə xeyri olsun, başqasına ziyan dəyməsin.* [11, s.69]

*Müdrirlərə tövsiyəsində Nizami bildirir ki:
Gərək müdrək adam qorxusuz olmasın.* [11, s.77]

Şair burada qorxunu daha çox ehtiyatlılıq kimi təbliğ etmişdir. Mehribanlıq, şəfqət kimi insanlara xarakterik xüsusiyyətlər Nizami yaradıcılığında ən ülvəi duyğular kimi təqdim olunur [11, s.77]. Belə ki, şair yazır:

Sübh kimi mehribanlıq da misilsizdir. [8, s.41]

Cəmiyyətə münasibətdə mərhəmət, ədalət, həqiqət kimi ümumbəşəri dəyərlər insan əxlaqının bünövrəsində dayanan əsas keyfiyyətlərdir. Məhz bu duyğulardan bəslənən insan mükəmməlliyə meyil edir. Onlara bu və ya digər məsələ ilə əlaqədar hərtərəfli yanaşma (ölçülü-biçili) prinsipi əsasdır. Nizami deyir:

*Rəftarın şərti odur ki, nur kimi
Pisin, yaxşının çirkabından uzaq olasan.* [8, s.58]

Nizami “çirkab” dedikdə, burada mənəvi cəhətdən səbətsizliyi nəzərdə tutur. Dedi-qodudan, söz-söhbətdən, başqalarının daxili problemlərindən uzaq olmağı irəli sürür.

Nizami mərdliklə bağlı belə deyir:

Ölü bir şəxsəm, ancaq mərdanə gedirəm. [1, s.45]

Yəni burada şair “qoca olsam da, həyatımı mərdanə başa vururam”, – demək istəyir. Bundan əlavə, o yazır:

Mərdlər qarşısında boş-boş danışma. [11, s.94]

Göründüyü kimi, şair mərdliyə üstün keyfiyyət kimi dəyər verir. Bununla yanaşı, söz söyləməyin düzgünlüyünə diqqət yetirilməsini də irəli sürür:

*Sən sözdə ölçünü həmişə gözlə ki,
Müqayisədə ona inanmaq olsun.
Sözlər gövhər kimi parıldarkən
Ağla batmasa, yalan görünər.* [11, s.62]

Burada yalan danışmamaq, ünsiyyətdə ölçünü gözləmək kimi keyfiyyətlər nəzərə çatdırılır və nəsihət edilir.

Azərbaycan cəmiyyətində uzun minilliklər boyu ağsaqqal sözü əsas götürülüb, böyükələrə xüsusi hörmət olunub. Bu məsələyə toxunan Nizami yazır:

Ucaların məsləhəti ilə yüksəldi. [11, s.71]

Yəni ağsaqqalların məsləhətilə yüksək məqama çatdı. Deməli, orta əsrlərdə də ağsaqqalların nüfuzu əvvəlki kimi idi.

İnsani keyfiyyətlərdə hər nə cür olursa olsun, el qəminə, acı həyat təcrübəsinin izlərini daşıyanların fəryadına qarşı duyarlı olmaqla bağlı Nizaminin əsərlərində açıq işarə vardır. Məsələn:

Heç kəsin fəryadına xor baxma! [8, s.29]

Nizami yaradıcılığında “şəfaət” kəlməsi də işlənir [8, s.28]. Bu, hər hansı bir günahkarın bağışlanması ilə əlaqədar olaraq və ya bir şeyə möhtacı olan adamın ehtiyacının yerinə yetirilməsi üçün vəsilə olmaq, ona iltimas göstərməklə bağlı işlənən ifadədir. Bundan əlavə, şairin fikrində qeyd olunan “Səni öldürənin əlini öp (pisliyə yaxşıliqla cavab ver)!” deməsi atalar sözündəki “yamanlığa yaxşılıq ər kişinin işidir” ifadəsini bizə xatırladır [8, s.51].

Nizami Qurani-Kərim ayəsindən nümunə gətirməklə rəhm haqqında belə deyir:

Rəhm et ki, sənə rəhm etsinlər ayəsini oxumamısanmı? [8, s.77]

Rəhm acıma duyğusu ilə birinə yazığı gəlmək, halına ürəyi yanmaq kimi hissləri cəmləşdirir. Bununla bağlı dilimizdə rəhm etmək, rəhmə gəlmək və gətirmək, rəhmdil kimi sözlər mövcuddur.

Qeyd olunanlar diqqəti o baxımdan xüsusilə cəlb edir ki, görüşlərini ifadə etdiyi vaxt və yürütdüyü mühakimələrdə şair həyat həqiqətlərinə söykənərək çıxış edir və eyni zamanda müvafiq şəkildə davranmağı rica edir. Belə ricalardan birində deyilir:

Ey igid, gec gəl, amma doğru gəl. [10, s.42]

Doğruluq, dürüstlük mənəvi dəyərlərin ən yüksəyidir. Heç kimsə özünün aldadılmağına seyirçi qala bilmir, bunu sevmir. “Xəmsə”də mürüvvət sözü işlənir [11, s.109]. Mürüvvət dedikdə mərd, əsl insana xarakterik olan ən müsbət keyfiyyətlər, mərhəmət nəzərdə tutulur. Bəzən xalq arasında təqdir edilən adam haqqında “mürüvvət sahibidir” deyirlər.

Bütün deyilənlər Azərbaycan xalqının dəyərlər sistemi haqqında müəyyən təsəvvür yaradır. Bu xüsusda Saleh Arslan qeyd edir ki, “hər bir xalqın dəyərlər sistemi onun kimliyini ortaya qoyan əsas elementdir, cəmiyyətdə var olan birliyin təməl daşlarıdır. Sosioloji baxımdan o, xalqın, yaxud toplumun fərdlərinin formalaşdığı modellərin, hədəflərin və məqsədlərin başqa mədəni baxışlarla fərqi ölçən alətdir. Mənəvi dəyərlər insanın gedəcəyi yolu müəyyən edən kompasdır” [15, s.3]. Bu göstərilənlər hər bir etnos üçün zəruridir. Lakin tarixin gedişində dəyəərə səbəb olan motivlər xalqın ruhunu əks etdirərək özünəməxsus şəkildə fərqlərə malik olur. Dəyərlər özünü davranış tərzində daha qabarıq şəkildə göstərir.

Araşdırmalar onu deməyə əsas verir ki, insan toplumu müəyyən əlaqələrin yaranmasında və qorunub saxlanılmasında olduqca maraqlıdır. Çünki cəmiyyət üzvləri bir-birindən üzvi surətdə asılıdır və mənəvi tellərlə bağlıdır. Eyni zamanda bu bir gerçəklikdir ki, onlar istər-istəməz cəmiyyətlə, yaşadıkları toplumla hesablaşmalı olurlar. Bu və ya digər münasibətlər təbii olaraq insanları davranış etibarilə müəyyən qəlibə salır [5, s.5]. H.Quliyev haqlı olaraq ənənənin əsas vəzifəsinin davranış nümunələrinin irsən ötürülməsi ilə bağlı olduğunu qeyd edir [13, s.7]. Davranış tərz, heç şübhəsiz, insanların həyatında onun kimliyini müəyyən qədər təsdiq edən vasitədir.

Nəticə / Conclusion

Deməli, Nizami yaradıcılığına əsaslanaraq deyə bilərik ki, dəyərlər öz məqsədi olan bir təzahürdür, o əbədiyaşardır, sabitdir, zamana uyğun şəkildə qismi dəyişikliyə uğraya bilər. Məzmununda adət və ənənələrdən gələn keyfiyyətləri daşıyır, ictimai qınaq və rəylə bilavasitə bağlıdır. Cəmiyyətin bütün üzvləri üçün birmənalı şəkildə qəbul olunan dəyərlər onun tələbatından doğaraq həyatın bütün sahələrində gerçəkləşən bütövlüyü ehtiva edir. Dəyərlər özünü ünsiyyət mədəniyyətində büruzə verir. Müəyyən çərçivə daxilində həddi, ölçü meyarı olan dəyərlər məcmu şəkildə qanunauyğun inkişafı özündə cəmləşdirir, zaman və məkana uyğun davranış tərzini zəruri edir. Əsas amil odur ki, dəyərlər inteqrə olunma xüsusiyyətinə malik, yaradıcı və mühafizəedici əlamətləri olan, vəhdət məzmununa malik həyat tərzidir.

Ədəbiyyat / References

1. Adilov M. Niyə belə deyirik. Bakı: Azərneşr, 1982, 241 s.
2. Ağayeva Z.B. Mənəvi dəyərlər və sosial-siyasi gerçəklik. Bakı: Elm, 2014, 186 s.
3. Atalar sözü (top. Ə.Hüseynzadə). Bakı: Yazıçı, 1981, 336 s.
4. Azərbaycan klassik ədəbiyyatı kitabxanası 20 cildə, I c. Bakı: Elm, 1982, 510 s.
5. Bünyadova Ş. Münasibətlər müstəvisi. Bakı: Mütərcim, 2018, 152 s.
6. Bünyadova Ş. Orta əsr Azərbaycan ailəsi. Bakı: Elm, 2012, 384 s.
7. Gəncəvi N. Sirlər xəzinəsi. Bakı: Elm, 1981, 247 s.
8. Gəncəvi N. Leyli və Məcnun. Bakı: Elm, 1981, 290 s.
9. Gəncəvi N. Yeddi gözəl. Bakı: Elm, 1983, 360 s.
10. Gəncəvi N. Xosrov və Şirin. Bakı: Elm, 1981, 374 s.
11. Gəncəvi N. İsgəndərnamə. Bakı: Elm, 1983, 650 s.
12. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı: Yazıçı, 1988, 265 s.

13. Quliyev H. Arxetipik azərilər: mentalitetin simaları. Bakı: Qanun, 2010, 344 s.
14. Məmmədov F.T. Kulturologiya və insan inkişafı. Bakı: “Ol” NPTK, 2019, 344 s.
15. Saleh Arslan. Mənəvi dəyərlərin təbliği: keçmişə, yoxsa özünə qayıdış. Bakı: Tuna, 2018, 214 s.
16. Xalqımızın deyimləri və duyumları. (top. Nəkimov M.İ.) Bakı: Maarif, 1986, 392 s.

Ценности в творчестве Низами Гянджеви

Ширин Бунядова

Доктор исторических наук, профессор
Институт Археологии и Антропологии НАНА
E-mail: shirin_bunyad@mail.ru

Аннотация. Тема ценностей в творчестве выдающегося азербайджанского поэта Низами Гянджеви представляет собой весьма интересную проблему не только с филологической, философской и культурологической, но и с этнографической точек зрения. Эта проблема является такой реальностью, которая, обладая своеобразными оттенками, сформировавшимися на основе культурной среды и мировоззрения нашего народа на протяжении тысячелетий, не была стерта временем и благодаря этому смогла сохранить свою вечную актуальность.

Прежде всего отметим, что ценности в целом бывают общечеловеческими и национальными. Эти ценности не возникают внезапно в жизни народов. Поведенческие модели людей в разные исторические периоды отличались своими особенностями в соответствии с требованиями времени. Особенно в условиях Средневековья поведение людей в рамках закономерностей эпохи и строгое соблюдение религиозных норм становились необходимостью. Однако даже в этих условиях в азербайджанском обществе такие ценности, как честь, достоинство, уважение и другие, реализовывались в повседневной жизни с национальной самобытностью. Эти ценности сохраняются и по сей день. Ценности – это путь к закону.

Ключевые слова: Низами Гянджеви, творчество, ценность, Средневековье